

УДК 327:341.24:338.1

Ігор ТОДОРОВ,
доктор історичних наук, професор
Наталія ТОДОРОВА,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЄС ТА КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОГО ВИКЛИКУ МІЖНАРОДНІЙ БЕЗПЕЦІ

У статті розглянуто політику ЄС і країн Вишеградської групи у вимірі російських викликів. З'ясовано витoki російської агресії, досліджено сучасні загрози міжнародній безпеці, що випливають з російської агресії, впливи російської пропаганди в країнах Вишеградської групи, визначено значення європейської солідарності в умовах російської інвазії в Україну.

Ключові слова: ЄС, Вишеградська група, російська агресія, НАТО, сучасні виклики міжнародній безпеці.

В статье рассмотрены политика ЕС и стран Вишеградской группы в контексте российских вызовов. Выявлены истоки российской агрессии, исследованы современные угрозы международной безопасности, вытекающие из российской агрессии, показано воздействие российской пропаганды в странах Вишеградской группы, определено значение европейской солидарности в условиях российского вторжения в Украину.

Ключевые слова: ЕС, Вишеградская группа, российская агрессия, НАТО, современные вызовы международной безопасности.

The article deals with the EU's and the Visegrad countries' policy in terms of Russian challenges. It determines the causes for Russian

aggression, studies modern threats to international security arising from Russian aggression, the influence of Russian propaganda in the Visegrad countries. It emphasizes the importance of European solidarity in terms of the Russian invasion in Ukraine.

Keywords: *the EU, Visegrad Group, the Russian aggression, NATO, current challenges to international security.*

Серед головних викликів та загроз міжнародній безпеці можна виокремити три групи: 1) агресивні експансіоністські зовнішньополітичні стратегії Росії; 2) кризові явища в Європейському Союзі (Брекзїт, неконтрольована міграція, економічні проблеми, популізм і євроскептицизм); 3) непередбачуваність політики нової адміністрації США.

Особливе місце серед глобальних геополітичних викликів займає сучасна російська зовнішня політика, що характеризується готовністю до використання військової сили задля досягнення геополітичних цілей. РФ несе величезну загрозу для регіональної та глобальної систем безпеки, особливо зважаючи на російський військовий потенціал, зокрема у сфері стратегічних ядерних озброєнь, а також на реваншистські настрої сьогоденної владної верхівки.

Питання студіювання сучасного стану зовнішньої політики ЄС і, зокрема, країн Вишеградської групи в умовах російського виклику мають неабияке наукове і практичне значення. Наукові розвідки в цій царині поки є доволі нечисленними. Зокрема, окремі аспекти дослідили О.Власюк, П.Гай-Нижник, В.Горбулін, Ю.Радковець, М.Розумний, І.Рущенко, П.Хоменський та інші [1].

Метою статті є розгляд політики ЄС і країн Вишеградської групи у вимірі російських викликів. Досягнення цієї мети відбувалося шляхом вирішення таких завдань: з'ясування витоків російської агресії; дослідження сучасних загроз міжнародній безпеці, що впливають з російської агресії; визначення значення трансатлантичної солідарності в умовах російської інвазії в Україну.

Реалізація визначених мети та завдань здійснювалася на основі використання, передусім, міжнародно-правових, іноземних та національних нормативно-правових актів [2], матеріалів вітчизняних та зарубіжних медій.

Європейська єдність, яка була загартована холодною війною та боротьбою з міжнародним тероризмом, зараз переживає не кращі часи. Спираючись на спільні цінності, серед яких: демократія, свобода особистості, права людини, верховенство права, євроатлантична спільнота знаходиться під шаленим тиском Російської Федерації. Небажання РФ керуватися загальноприйнятими цивілізованими правилами та нормами поведінки держави у сучасному світі свідчить про її наміри повернутися до такої моделі світового порядку, де панує право сили, визнається право сильної держави втручатися у внутрішні справи слабкої, де замість економічних стимулів діють шантаж і погрози. Росія з її ядерним потенціалом та енергетичними можливостями перетворилася на суттєву загрозу демократичним цінностям сучасного світу. Міжнародні механізми, створені для підтримки миру і стабільності у світі, виявилися неготовими до такого розвитку подій.

У березні 2014 р. РФ порушила всі принципи міжнародного публічного права. Більшість цих принципів зафіксовані у численних міжнародних правових актах: Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права 1970 року, Заключному акті Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. та інших, учасником яких була і є Російська Федерація. Росія фактично дезавуювала Договір про дружбу, співпрацю і партнерство між Російською Федерацією і Україною, відповідно до якого сторони взяли на себе зобов'язання поважати територіальну цілісність один одного. Після окупації Криму контрольовані, керовані і фінансовані спецслужбами Російської Федерації збройні формування проголосили створення «Донецької народної республіки» і «Луганської народної республіки». Фактично розпочався збройний конфлікт міжнародного характеру – війна, в якій безпосередню і

активну участь бере РФ військами, найманцями, поставками озброєнь, техніки, боєприпасів. І головне: створення і функціонування т.з. «ДНР» і «ЛНР» є продуктом виключно спецслужб Російської Федерації.

Провідні безпекові інституції, передусім ООН та ОБСЄ, продемонстрували свою неспроможність своєчасно ухвалювати адекватні рішення для протидії військовій агресії, обмежуючись лише виявленням стурбованості, занепокоєння та закликами припинити агресію. Події довкола України засвідчили також недостатню ефективність політики Європейського Союзу та НАТО. Політика «залучення» РФ, або її умиротворення, що базувалася на загальній позиції ставлення до неї як до передбачуваного і надійного партнера, зазнала поразки. Факти свідчать про посилення небезпеки масштабного збройного зіткнення, насамперед на Європейському континенті.

Ще в 1992 р. відбулася бесіда між першим українським послом у Москві В.Крижанівським і російським депутатом С. Бабуріним, де на запитання посла, якими у Росії бачать перспективи наших відносин, той сказав: «воссоединение или война». А коли Крижанівський запитав: «а ви не передбачаєте, що ми можемо співпрацювати як добрі сусіди?», Бабурін відповів: «я вам четко объяснил: воссоединение или война» [3].

У 2007 р. РФ вийшла з Договору про звичайні збройні сили в Європі, чим усунула контроль за переміщеннями своїх збройних сил і зняла всі флангові обмеження. Це створило сприятливі умови для проведення РФ повномасштабних військових навчань на Кавказі, перегрупування значних сил і вторгнення у Грузію 2008 р. Схожий сценарій було реалізовано і в Україні 2014 р. Користуючись відсутністю відповідальності в межах згаданого Договору, РФ нині вживає заходів щодо розміщення в АР Крим потужного військового угруповання й носіїв ядерної зброї. Нарощуючи власний військовий потенціал, РФ стимулює нову гонку озброєнь і таким чином збільшує ризики збройних конфліктів у Євро-

пі. Не може не турбувати те, що воєнна доктрина РФ передбачає використання ядерної зброї навіть в умовах звичайного збройного конфлікту [4]. Загроза ядерного шантажу стає дедалі очевиднішою з огляду на небезпечні висловлювання російських політиків і журналістів у ситуації конфронтації РФ із Заходом. РФ стверджує, що нові загрози, які виникають по периметру її південних кордонів, вимагають модернізації її ядерного арсеналу.

Росія позиціонує себе в якості світової держави, яка прагне змінювати світовий порядок на власний розсуд. Військова напруга на кордонах РФ з сусідніми країнами не зменшується, бо Кремль цілком свідомо її підтримує. Виклики з боку Росії зростають. Росія хоче брати участь у вирішенні всіх важливих світових питань. Вона вважає, що має право на сферу впливу в пострадянських країнах, що їм за визначенням притаманний обмежений суверенітет. Росія також впевнена, що вона є цивілізаційною альтернативою Заходу. Російська Федерація ставить перед собою завдання, які полягають у підриві європейської єдності, у розмиванні тих цінностей, на яких базується західне суспільство. І адекватної відповіді від Заходу Росія поки не отримує. Ескалацією насильства на Сході України Росія постійно випробовує на міцність європейську єдність. І поки доволі успішно. Будь-які зустрічі у нормандському форматі поки йдуть на користь тільки Росії. Тому західні лідери реально нічого, крім «глибокої стурбованості», сказати не можуть.

Російська пропаганда надзвичайно поширена і переконлива. У Росії завдання не стільки спеціально спотворити імідж України, скільки використовувати війну – інформаційну й власне бойові дії на Донбасі – як засіб розколу Євроатлантичного простору. Складається враження, що Росія, довго прикидаючись договороспроможним партнером Заходу та системним політичним гравцем, насправді ним не була. РФ має великий досвід в організації підривної роботи. Радянський Союз проводив масовану пропаганду в західних країнах. Зокрема, впливаючи на політичні рухи у Європі. І

було б спрощено пояснювати все корупцією. Хоч часом корупційна складова занадто очевидна. Російська пропаганда на Заході ефективно впливає на європейське суспільство. Росія дуже вміло користується різними інформаційними засобами, граючи на відмінностях в Європі та на відмінностях між США та Європою. Росія намагається розколоти трансатлантичний альянс, підтримуючи партії з євроскептичною та антиамериканською риторикою.

Варто зазначити, що в країнах Вишеградської групи відбувається особливо потужна пропагандистська діяльність РФ. Механізми її реалізації є різними: власне проросійська дезінформація, спотворення фактів конфлікту на Донбасі, створення проросійських організацій та створення сайтів новин, які висвітлюють події у потрібному ракурсі. Основна теза російської пропаганди – Європа (ЄС і НАТО) незабаром розвалиться. Тому країнам В-4 слід дружити з Росією. Меседжами також є створення ворожого образу США та поширення дезінформації щодо «нацистської» влади в Україні та великої кількості в ній неонацистських організацій [5]. Російська пропаганда посилилась в Інтернеті та сфокусована на молодому поколінні. Близько 30% молодих людей довіряють інтернет-медіа, які часто поширюють дезінформацію та не вірять офіційним ЗМІ. В цьому контексті не дивними виглядають результати опитування в країнах В-4 у березні 2017 р. Так, відповідаючи на запитання про роль Росії в Європі, одразу 75% словаків заявили, що Росію слід розглядати як партнера у питаннях європейської безпеки і залучати її до європейських безпекових структур. Такої ж думки дотримуються 59% чехів, 54% угорців і 35% поляків. Водночас Польща стала єдиною країною Вишеградської групи, більшість мешканців якої вважають, що Росія становить тривалу загрозу для безпеки в Європі. Такої думки дотримується 51% поляків. У Чехії так думають 36% опитаних, в Угорщині 26%, а у Словаччині – 22% [6].

Важливим чинником російських впливів є те, що РФ залишається одним з найбільших постачальників вуглеводних

енергоносіїв до ЄС, який все ще є залежним в цьому плані від російських поставок. Енергетична залежність Старого Світу від російських енергоносіїв стала фактором, що сприяє формуванню у багатьох європейських урядів лояльного ставлення до Москви та її політики. У деяких столицях (насамперед у Будапешті, Відні, Римі) побоюються повторення наслідків російсько-українських газових воєн і хочуть підстрахуватися, встановивши з Росією режим «особливих відносин». Енергетична залежність Старого Світу від російських енергоносіїв стала фактором, що сприяє формуванню у багатьох європейських урядів лояльного ставлення до Москви та її політики. Багато європейських товаровиробників закликають політиків до відновлення добрих відносин з РФ і скасування обмежувальних заходів. В ЄС схильні значно перебільшувати свої втрати від запроваджених проти Росії санкцій і «продуктового» ембарго у відповідь. При цьому називають не підтвержені фактами багатомільярдні суми, в які найчастіше включають не тільки упущену вигоду, але й показники зниження російського експорту в ту чи іншу країну, зараховуючи їх до власних втрат. Проте під секторальні санкції ЄС проти РФ потрапили лише товари й технології військового і подвійного призначення, високотехнологічне обладнання для видобутку нафти. Євросоюз також посилив обмеження щодо надання позик та інвестиційних послуг для низки російських банків і компаній (переважно оборонних концернів). Прагнучи створити в європейському суспільстві «правильні» настрої, росіяни паразитують на схильності європейців до пацифізму, використовують консерватизм та антиамериканізм, закликають до спільних «духовних скріп» і традиційних «сімейних цінностей», експлуатують русофільські й слов'янофільські сентименти, маніпулюють на страхах перед новим розширенням ЄС та «неонацистами в Києві». Застосовуючи елементи soft power, у тому числі й через свої посольства і представництва «Россотрудничества», Кремль намагається змінити громадську думку країн Євросоюзу. Фінансові можливості «Газпрому», «РЖД», «Роснефти», «Лукойла» та інших представників великого ро-

сійського бізнесу дозволяють росіянам популяризувати в Європі «русский мир» і поширювати міфи про «спонсорований американцями переворот у Києві» [7].

Референдуми у Нідерландах і Великій Британії, вибори в США, Австрії, Болгарії, Франції пройшли під тиском Кремля, вкрай зацікавленого в зміні настроїв у Європі й навіть у руйнуванні ЄС. Американський історик Т.Снайдер певен, що напад на Україну – це частина масштабного плану Москви щодо поділу Європи. Якщо ЄС розвалиться на безліч держав, Росія буде виглядати сильнішою на їх фоні [8].

До того ж, ЄС все ще не має власної безпекової політики, що активно використовують терористи усіх кольорів і напрямів. Відсутність у трансатлантичної спільноти єдиного бачення ситуації, оскільки дехто вже хотів би повернутися до політики з РФ «As usual», тобто, як раніше, та скасувати санкції. А водночас – відвернутися від України.

Захід має зрозуміти, що путінська Росія – це не партнер, а реальна загроза для світового порядку. У Варшавській декларації саміту НАТО щодо трансатлантичної єдності, прийнятій одногосно і підтриманій всіма 28 країнами-членами Альянсу, в липні 2016 р. було констатовано, що країни зіткнулися із безпрецедентною низкою проблем у сфері безпеки, зокрема з діями Росії, особливо в Україні, спрямованими на те, щоб підірвати заснований на правилах порядок в Європі. Об'єднавши свої міцні трансатлантичні зв'язки, прихильність до демократії, свободи особистості, прав людини і верховенства права, альянс буде продовжувати прагнути до миру, безпеки та стабільності в усьому євроатлантичному просторі, відповідно до принципів Статуту ООН. Проте водночас йшлося про готовність до конструктивного діалогу з Росією, щоб чітко роз'яснити наші позиції і, в першу чергу, щоб мінімізувати ризики військових інцидентів, у тому числі за рахунок відповідних заходів транспарентності. Такі положення декларації свідчили про відсутність адекватного сприйняття сучасної Росії. Проте в документі оптимістично вказано на віру в цілісну, вільну і мирну Європу [9].

Різні члени ЄС по-різному бачать вирішення, здавалося б зниклої проблеми – захист від військового тиску Росії: одні шукають можливості замирення з Росією (це ті, хто далі від російських кордонів), інші (хто ближче і має власний історичний досвід російської агресії) закликають до рішучого спротиву Москві. Проте не всі, зокрема Угорщина, що відчула радянське вторгнення в 1956 році, відверто співпрацюють з В.Путіним. За оцінками аналітика CSIS, на відміну від країн Балтії, які виступали за більшу військову присутність НАТО на своїй території, прибережні держави Чорного моря також не є такими єдиними в своїх оцінках щодо російської загрози. Так, Болгарія та Туреччина, як правило, виступають за «більш легку» присутність НАТО в своєму регіоні, а тому Альянс щосили намагається знайти компроміс. Обидві країни мають тісні комерційні зв'язки та політичні контакти, які суттєво впливають на розвиток відносин між ними та РФ. Загалом Альянс в поточних умовах має дещо обмежені можливості у тому, щоб максимально адекватно відповісти на виклики та загрози, що мають місце в регіоні Чорного моря. Поки головною метою залишається вибір максимально економічно доцільного та з військової точки зору ефективного способу забезпечення безпеки в регіоні, який би дозволяв продемонструвати згуртованість НАТО та забезпечував би утримання Росії від подальших агресивних дій в регіоні [10].

Певною мірою сучасна позиція європейського суспільства зумовлена, на думку О. Стяжкіної, небажанням усвідомити те, що Росія й Україна – дві різні країни, що Росія напала на Україну. Щоб усвідомити це, треба включити дуже багато ресурсів – інтелектуальних, інформаційних, ресурсів колективної пам'яті та самоусвідомлення. Але ресурс колективної пам'яті не включається, бо Європа наштовхується на власну травму Другої світової війни. Пам'ять про власну колаборацію з Гітлером, про окупацію, про дуже складні системи післявоєнного врегулювання продовжує бути токсичною. Поставити Україну на одну шальку терезів із власним пережитим досвідом Другої світової й після – болісно не-

можливо, від цієї травматичної думки Європа рятується втечею. Слова «окупація» і «колаборація» — це вмикання механізмів пам'яті про «умиротворення агресора», про розчленування Чехословаччини й Польщі, про Голокост, про концтабори... [11].

Значною мірою провокативне гасло «Єдина Європа – від Лісабону до Владивостока» чути не тільки з Кремля, а й з багатьох європейських столиць. Очевидно, що завдання вибудувати надійний захист від агресивної політики Росії неможливо поєднати із завданням інтенсивної політичної та економічної співпраці з Росією. Україна ж зацікавлена у жорсткій і монолітній політиці НАТО і ЄС щодо Росії, бо це вагомий чинник нашого незалежного існування. Позицію України поділяє багато хто в Євросоюзі, особливо серед країн Східної Європи, проте багато тих, хто просто не зважає на українські (і за великим рахунком і власні) інтереси [12].

На думку Президента України П. Порошенка, ціна агресії має зростати, аж поки Москва не почне поважати міжнародні норми «Ми не повинні боятися Росії і не повинні поступатися їй ні тепер, ні в майбутньому. Давайте здивуємо Росію нашою рішучістю, здивуємо Росію силою нашої єдності, здивуємо Росію нашою солідарністю перед лицем агресії». Надання Україні сучасного устаткування, включаючи радіоелектронне обладнання, антирадарні системи, буде інвестицією в нашу спільну безпеку, а не лише в безпеку нашої держави, бо Україна бореться не лише за свою незалежність, а й за майбутнє вільного світу [13]. Політика умиротворення не зупинить агресора, а будь-яка угода з Росією за спиною України лише погіршить ситуацію.

Європейська спільнота хоче бачити Росію такою, яка, по-перше, поважає територіальну цілісність своїх сусідів та не використовує військову силу для залякування. По-друге, може бути конструктивним партнером у вирішенні як регіональних, так і глобальних викликів. По-третє, є надійним та прозорим постачальником енергоресурсів до Європи і, нарешті, економічно відкритою, плюралістичною державою,

в якій поважають права людини. Проте такі бажання є відверто нездійсненними в осяжному часі. У найближчі роки пострадянський простір буде залишатися зоною конфлікту, оскільки Росія підриває усі намагання регіону реформуватися та інтегруватися до західної системи [14].

Водночас не можна не помічати певні позитивні зрушення в консолідації Заходу перед російськими діями. Економічний вплив Росії на своїх сусідів і Європу зменшується, що обумовлено як санкціями, так і падінням цін на енергоносії. Через санкції європейським виробникам довелося швидко переорієнтуватися на нові ринки, в тому числі і на китайський. Західні санкції проти Росії спочатку видавалися недовговічними – ділові кола виступили проти них, а ставлення до Росії в Європейському Союзі, який вимагає одностайності у зовнішньополітичних рішеннях, було яким завгодно, тільки не одностайним. Проте тепер здається сумнівним, що трансатлантичні санкції закінчатся так, як передбачали скептики, а саме: ЄС здасться і викине на ринг рушник. Іронія сьогодення полягає в тому, що ЄС, котрий так часто трактувався як «м 'який» по відношенню до Росії, став оплотом Заходу [15].

Екс-директор ФБР США Дж.Комі на початку травня 2017 р. заявив, що Росія – це найбільша загроза з усіх на Землі, виходячи з її намірів і можливостей. Висловлювання Комі означає, що цивілізований світ починає прозрівати. Росія дійсно може стати причиною загибелі нашого світу, якщо вчасно не допомогти їй зі зміною режиму і переформатуванням. Існує думка, що, якби російські державні структури не генерували б нестабільність у світі, не було б ані «Ісламської держави», ані міграційної кризи в Європі, ані війни в Україні [15].

Нові фундаментальні виклики єдності європейській спільноті має примусити Захід зробити кілька висновків з подій останніх років: по-перше, Росія цілеспрямовано намагається дестабілізувати Європейський континент, тому США та Європа повинні докорінно змінити свої погляди на європейську безпеку. По-друге, російська сторона виявляє схиль-

ність до неочікуваних дій, і Захід повинен до цього ретельно підготуватися. По-третє, Росія використовує повний спектр неконвенційних та конвенційних інструментів залякування та впливу на сусідів.

Показова в цьому сенсі підсумкова декларація саміту «великої сімки» наприкінці травня 2017 р. Лідери G7 вважають, що тривалість санкцій проти Росії чітко прив'язана до виконання нею своїх зобов'язань у рамках Мінських угод та її поваги до суверенітету України. Вони готові в подальшому вживати додаткові заходи з метою збільшити фінансові втрати Росії, якщо її дії того вимагатимуть. Водночас G7 підтвердила свою відданість політиці невизнання анексії Криму, втім про санкції тут не йшлося. Навіть було зазначено, що, попри розбіжності з Росією, вони виступають за її залученість у вирішення регіональних криз і спільних викликів [16].

Отже, необхідно не лише на словах підтверджувати європейську солідарність, забезпечити ефективне стримування агресора, підвищити швидкість прийняття рішень НАТО, поглибити скоординованість стратегій ЄС і НАТО щодо Росії. Росія постійно намагається переконати світове співтовариство у своїй правоті, використовуючи для цього всі можливості. Сила пропаганди, грошей та інших видів впливу призводить до того, що позиція Росії відстоюється не лише окремими прошарками населення, а й певними політичними силами і політиками.

Список використаних джерел

1. Власюк О.С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : Вибр. наук. праці / О.С. Власюк. – К. : НІСД, 2016. – 528 с.; Радковець Ю. Деокупація тимчасово окупованої території України — не в планах Заходу <http://bintel.com.ua/uk/article/09-18-De-Occupation/>; Розумний М.М. Виклики національного самовизначення : монографія / М.М. Розумний. – К. : НІСД, 2016. – 196 с.; Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеу-

- країнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. – К.: «МП Леся», 2016. – 352 с.; Рущенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: Монографія. Харків: ФОП Павленко О.Г., 2015; Світова гібридна війна: український фронт: монографія. За заг. ред. В.П.Горбуліна. – К.: НІДС, 2017. – 496 с.; Хоменський П. Україна є лінією фронту боротьби за свободу в Європі // Зовнішні справи. – 2015. – № 10.
2. Варшавська декларація НАТО щодо трансатлантичної єдності, одногосно підтриманої всіма 28 країнами-членами альянсу. http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133168.htm?selectedLocale=en; Закон України «Про основи національної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>; Концепция внешней политики Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_27822/; Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/92/2016>; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». Указ Президента України від 26 травня 2015 року №287/2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070>; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.president.gov.ua/documents/5552015-19443; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.president.gov.ua/documents/5552015-19443; Про Стратегію кібербезпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/962016-19836>; Указ Президента України №103/2017 Про затвердження Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2017 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/1032017-21670>; Военная доктрина Российской Федерации от 25 декабря 2014 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.html>
3. День. – 2015. 23 червня.

4. Военная доктрина Российской Федерации от 25 декабря 2014 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.html>
5. Російська пропаганда в країнах Вишеградської четвірки: вплив і способи протидії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/rosiyska_propaganda_v_krainakh_vishegradskoi_chetvirki_vpliv_i_sposobi_protidii/
6. Public opinion in Hungary, Poland, Czech Republic and Slovakia. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.iri.org/sites/default/files/four_country_full_presentation_may_24_2017.pdf
7. Силіна Т., Кравченко В. Викрадення Європи. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://gazeta.dt.ua/international/vikradennya-yevropi-1-.html>
8. Снайдер: «Напад на Україну - це частина масштабного плану Москви щодо поділу Європи». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/994036-snyder-napad-na-ukrajinu-tse-chastina-masshtabnogo-planu-moskvi-schodo-podilu-evropi.html>
9. Варшавська декларація НАТО щодо трансатлантичної єдності, односторонньо підтриманої всіма 28 країнами-членами альянсу. http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133168.htm?selectedLocale=en
10. NATO and Russia in the Black Sea: A New Confrontation? <https://www.csis.org/analysis/nato-and-russia-black-sea-new-confrontation>
11. Олена Стяжкіна: «Україна для мене — диво, і я хочу записати це на папері»: https://gazeta.dt.ua/interview/olena-styazhkina-ukrayina-dlya-mene-divo-i-ya-hochu-zapisati-ce-na-papери-242224_.html
12. Євросоюз: запекла дискусія між прихильниками і супротивниками незалежної України <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2168676-evrosouz-zapekla-diskusia-miz-prihilynikami-ta-suprotivnikami-nezaleznoi-ukraini.html>
13. Ціна агресії для Росії має зростати. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: socportal.info/2017/04/06/tsina_agresiji_dlja_rosiji_maje_zrostati_poroshenko.html.
14. Західні експерти про глобальну і регіональну політику Росії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrainian.voanews.com/a/russia-global-and-regional-politics/3329310.html>

15. We Built the Russia Sanctions to Last. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wsj.com/articles/we-built-the-russia-sanctions-to-last-1490050833>
16. Портников В. Чому через Росію може загинути цілий світ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espresso.tv/article/2017/05/04/chomu_cherez_rosiyu_mozhe_zagynuty_cilyu_svit
17. G7 Taormina Leaders' Communiqué [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.g7italy.it/sites/default/files/documents/G7%20Taormina%20Leaders%27%20Communique_27052017_0.pdf